

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

KÁLMÁN BÉLA

SZÖVEGTAN ÉS TIPOLOGIA

13

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

**ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK**

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

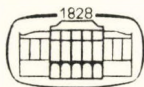
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

KÁLMÁN BÉLA

SZÖVEGTAN ÉS TIPOLOGIA

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1983. FEBRUÁR 21.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982.
évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és
levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak
napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 3694 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, Kálmán Béla
Printed in Hungary

1. 1957. november 15-én Jevdokija Ivanovna Rombangyejeva vogul aspiráns Leningrádban szalagra mondott vogulul egy mesét. A mese mintegy 3—4 percig tartott, és így fejeződött be: *ta minas* (ím elment). Másnap ismét beszéltem a mese közlőjével, és akkor említette, hogy az elbeszélésnek van még folytatása is. Megkértem, folytassa ott, ahol abbahagyta. Akkor azonban kiderült, hogy baj van, mert a múlt idős ige itt azt jelenti, hogy a mesének vége, nem lehet folytatni. Kénytelen voltam letörölni a *minas* szót. Helyére a *mini* (megy) került, így máris csatlakozhatott hozzá a következő kaland.

2. Hosszú ideig az a felfogás uralkodott a nyelvtudomány — mind az ún. hagyományos, mind a formalista irányzataiban, — hogy a mondat a nyelv legfőbb egysége, benne valósul meg egy nyelv rendszere a legtökéletesebben. Az ún. hagyományos nyelvtanok egy része ezért a mondattannal kezdte a nyelvtan tanítását. A generatív grammatika egyik fő célja az volt, hogy egy-egy nyelv valamennyi helyes mondatának szabályrendszerét kidolgozza. Azóta sem készült el, de megteltek az egyetem táblái a mondatokat jelképező fordított agancsokkal. A hagyományos nyelvtanokban is nemzetközi-

leg és évtizedekig öröklődtek ilyen típusmondatok, mint: *A kutya ugat*, vagy *János katona*. A transzformáció módszerét a hagyományos nyelvtanok már legalább egy évszázada alkalmazták, csak ilyen utasítással a feladatokban: „tedd többes számba, tedd múlt időbe, tagadó alakba“ vagy „alakítsd át a következő mondatokat”. Mivel a generativistáknak is egyik fő módszere a transzformáció, jó érzékkel és okosan nem akartak csúfot üzni klasszikujaik szállóigéiből vagy a közmondásokból. A szerző kompetenciájára hivatkozva már olyan mondatokat alkottak, amelyekért nem kár, akár tagadjuk, akár felszólítjuk, akár aktív, akár passzív alakot használunk. Ez utóbbira a leggyakoribb példa: *John loves Mary* és *Mary is loved by John* (János Máriát szereti, ill. Máriát szereti János). Ezt a transzformációt szórenddel tudja elintézni a magyar. Egy klasszikus mondatpár a magyarból: *Az asszony zsírt ken a kenyérre*, ill. *az asszony zsírral keni a kenyeret*. Kitűnő példa a tárgy és a határozó összefüggésére.

A kutya ugat és *János katona* féle újabb példák az Ált. Nyelv. Tan. XI. kötetéből: *Péter iszik, Anna dohányzik és Júlia a körmét rágja* (206) Egy hasonló névszói állítmányú mondat ugyanonnan elég komor dolgokról értesít: *Kati sánta, Júlia vak, Mari kopasz, Léna süket* (217). Egy ugyanitt található kétmondatos rövid

szöveg akár reklámnak is alkalmas: *Péter Chomskyt olvassa, Zsuzsa Hallét, Mari pedig Katzot. Úgy látszik itt mindenki beleszeretett a generatív grammatikába.* Ezek a magányos mondatok vagy primitív szövegek természetesen csak a nyelv felszínét érintik, hiszen ilyen tartalmú és szerkezetű mondatokat esetleg géppel is le lehetne fordítani, de minek? Ha csak a könnyen elemezhető mondatokat és két-három mondatos szövegecskéket vizsgáljuk, ez annyi, mintha a vegytanból csak a leggyakrabban előforduló néhány elemmel és legfeljebb víz vagy sósav bonyolultságú vegyületekkel foglalkoznánk, vagy ha erdő helyett megelégednénk néhány sakktábla szerint ültetett fával.

Valami bajt éreztem már az ötvenes évek elején a mondat primátusa körül, mikor megírtuk Benkő Loránddal együtt a középiskolai nyelvtankönyvet. A mondattan jutott nekem, amelyhez Deme László végzett előmunkálatokat. Akkor főképp irodalmi művekből idéztünk példákat. Néha egészen közönséges mondatfajtára is csak akkor találtam jól felhasználható, tehát önmagában is értelmes mondatot, ha egy egész regényen végigfutottam. Hamarosan rájöttem azonban, hogy teljes és önmagukban érthető mondatok úgylis csak a közmondások, szállóigék és sírfeliratok. Ilyenek még a regényben a fejezetek első mondatai. Mindez egy-egy könyv mondatainak csak egy-

két százaléka, vagy annyi sem. Ezután már én is csak egy-egy fejezet vagy ritkán egy bekezdés első mondatát néztem meg példaválasztás céljából. Természetesen Marcel Proust-tól, James Joyce-tól, Szentkuthy Miklóstól, Esterházy Pétertől, Jorge Amadótól vagy akár a Nobel-díjas Gárcia Márquez-től még így is nehéz volna elemezhető mondatot kicserkészni. De ilyenek a népi elbeszélések közt is akadnak (pl. Sulán Béla: Babsó Lidi néni önéletrajza. MNyj. IV [1957] 115—153).

3. A nyelvtanítók eddig arra törekedtek kérdés-felelet gyakorlataikban, hogy a válasz teljes legyen. Különösen vonatkozik ez a megállapítás az idegen nyelvek oktatására: *Est-ce que tu visiteras demain ton oncle? — Oui, je visiterai demain mon oncle.* Így persze — azt hiszem —, az iskolán kívül természetes közlési helyzetben sehol sem felelnek. Mindössze az angolban tanítják már régóta a rövid választ is: *Yes, I do* vagy: *Yes, it is.* Az iskolán kívül teljes válaszokat főképpen a televízióban hallunk. A riporter megkérdezi valamelyik üzem vezérigazgatóját: „Vezérigazgató elvtárs, gondolja-e, hogy a világválság hatással lesz az üzem termelésére?” A válasz rendszerint általános iskolai szintű: „Igen úgy gondolom, hogy a világválság hatással lesz üzemünk termelésére.”

4. A nyelv legtermészetesebb és elsődleges

megnyilvánulása a beszéd. Antropológusaink szerint az emberiség kora körülbelül egymillió esztendő. Az első ránk maradt írások ehhez mérten rendkívül fiatalok, alig több, mint ötezer évesek. A hang- vagy fonéma-írás pedig még ennél is jóval fiatalabb, csak a kései főníciai és a görög írással kezdődik, mintegy háromezer éves. Ma kezd terjedni Észak-Amerikában a kulturális analfabetizmus. Üzleti, baráti, rokon levelek helyett telefonon tárgyalnak, beszélgetnek. A hivatalban a főnök beszédtovábbító berendezéssel közli szóban egy-egy beosztottjával vagy esetleg minden osztályvezetőjével a fontosabb utasításokat.

De még a legírásosabb korszakokban is leginkább párbeszédben élt a nyelv. Az írás elterjedése előtt a dalokat, elbeszélő énekeket, esküt, imát énekelték, az egyéb fontos tudnivalókat élőszóval adták elő. A dráma a párbeszédet igyekezett megeleveníteni.

Kötetlen előadásban gyakran marad egy-egy mondat befejezetlen, előfordulhat bonyolult mondatátszövődés, újrakezdés, téves egyeztetés stb. Bizonyára többen érezték, hogy az a felszólalásuk, amelyet magnetofon rögzített, és amelyet annak alapján valamelyik kitűnő gépiró egészen pontosan leírt, nem alkalmas ugyanolyan formában nyomdára. Még az sem biztos, hogy a központosása jó. A szabadon megtartott előadás rendszerint több szem-

pontból is könnyebben érthető a közönségnek, mint a felolvasás.

Egyrészt lassabb a beszédtempó, mert helyben fogalmazza meg mondanivalóját az előadó. Ehhez pedig idő kell. Lazább a mondat szerkesztés, előfordul az ismétlés (akárcsak az énekben a refrén vagy a párhuzamos sor), élénkebb a hanglejtés, változatosabb a hangereő. Az előadó szembenéz hallgatóságával. Tekintete, hangszíne, arckifejezése, esetleg kézmozdulata vagy testtartása is elárul valamit érzelmeiből.

Mindez előfordulhat felolvasásban is, de lazább a kapcsolat a hallgatósággal. A felolvasó — különösen, ha ül — kész szöveget olvas, rendszerint a sajátját. Nem veszteget időt a mondat megformálására, hiszen már leírásakor megfogalmazta, majd átjavította — ha szükséges volt —, újraírta. Ha már legépelte vagy maga legépelte, még egyszer átfutja és azután már csak az előadás helyén veszi elő. Mivel csupán időnként néz — ha néz — a hallgatóságra, a kapcsolat nem olyan szoros vele. A felolvasás rendszerint gyorsabb ütemű és egyhangúbb. Az előadó kezében az írás, tehát nyugodtabb az arckifejezése, az érzelem kevésbé színezi a hangját. Még a legjobb felolvasás is fárasztóbb egy idő után a hallgatóságnak, mint egy közepesen jó szabad előadás.

Több szöveget lehet elmondani azonos idő alatt felolvasva, mint szabadon előadva. A jó felolvasásban kevés a redundancia, több az információ, tehát jobban igénybe veszi a hallgatóság figyelmét. Megvan tehát az ára annak a biztonságának, hogy viszonylag teljes mondatokban, tökéletesebben megformálva adhatom elő mondanivalómat.

Húszéves nyári egyetemi tapasztalataim szerint a külföldi hallgatók szívesebben veszik az esetleg itt-ott nyelvi hibákat is elkövető, nem „tökéletes” kiejtésű, de nem magyarul is szabadon — vagy nagyrészt szabadon — előadókat, mint az akármilyen szép angol, francia, orosz, finn, német nyelven felolvasott szövegeket. Ennek egyik oka az is lehet, hogy a felkért előadók egy része ritkán ad elő (olvas fel) az illető idegen nyelven, rendszerint nem maga írta a szöveget, hanem fordították neki. Az sem biztos, vajon volt-e ideje többször is gondosan önmagának fölolvasni, a hosszabb számneveket (évszámokat) begyakorolni, nehogy megtorpanjon előttük. Ha ilyesmi megtörténik, még jobban belebújik a leírt szövegbe, még kevesebb módja van a hallgatóság szemébe tekinteni, vagyis közvetlenebb kapcsolatot teremteni velük.

Ezért hatástalan szinte a magnetofonról meghallgatott előadás vagy iskolai óra.

5. A legmagasabb nyelvi egység a szöveg. Ez lehet párbeszéd, elbeszélés, ének. Egyes kiragadott mondatai rendszerint értelmetlenek önmagukban. Állhat a szöveg egyetlen mondatból is. Ilyenek a már említett sírfeliratok és közmondások, mint: *Itt nyugszik Kovács László, élt 86 évet (1890—1976)*. A közmondások valamilyen általános tapasztalatot közölnek tömör formában, mint pl. *Aki másnak vermet ás, maga esik bele*, vagy: *Holló a hollónak nem vájja ki szemét*. Éppen ezért sokkal általánosabb a jelentésük, mint ha szó szerint értelmezzük őket. Az első közmondás ilyesmit jelent: ha valaki más ellen áskálódik, pórul jár. A második pedig: az egy érdekkörhöz tartozó emberek nem bántják egymást.

Hogy a szöveg az igazi nyelvészeti egység, nem pedig a mondat, azt más formában ugyan, de századunk közepén már többen hangoztatták. Ekkor vonult be a nyelvészeti köztudatba a magyar *mondat* mellett (angol *sentence*, francia *phrase*, német *Satz*) a *megnyilatkozás* vagy *nyilatkozat* (ang. *utterance*, fr. *énoncé*, német *Äusserung*).

Tudomásom szerint a két fogalom körülhatárolásának legfrissebb összefoglalása a szegedi egyetem Néprajz és Nyelvtudomány c. kiadványának legújabb számában olvasható (Károly Sándor, Népr. és Nyelvtud. XXIV–XXV. [1980–81], 49–63). A szerző a

mondatot és a megnyilatkozást két külön fogalomnak tartja: a mondat inkább langue- (nyelvi), a megnyilatkozás pedig parole- (beszéd) jelenség. A kettő közti leglényegesebb különbségeket a cikk alapján a következőkben foglalhatom össze. (A csak egy szűk nyelvész-csoportnak érthető, nagy számú — jobbára angol — műszavakat közérthető formában említem.) Hívják a mondatot még rendszermondatnak, a megnyilatkozást pedig szövegmondatnak is:

mondat

megnyilatkozás

1. a hangzás szintjén

beszédhangok és a hangsúly-
hanglejtés nyelvtani szabályok
szerinti sora

a beszédhangok és a
hangsúly-hanglejtés egyéni és
alkalmi megnyilatkozása

2. a jelentés szintjén

a) lehet többértelmű

az adott beszédhelyzetben
egyértelmű

b) a beszéd szempontjából
csak lehetőség

az adott beszédhelyzetben je-
lentősége van

c) a mondatban lehetnek
„üres” szavak (névmások)

az üres szavak az adott hely-
zetben tartalmassá válnak és
fogalmi kapcsolatot teremte-
nek

d) a mondat jelentése csak a
mondatrészek szótári je-
lentésének kapcsolatából
áll elő

a jelentés a szövegből és hely-
zetből kiegészül

e) a mondat jelentése csak
nyelvi jelek kapcsolatából
keletkezik

a jelentés hangsúly, hanglejtés,
arcjáték, mozdulat segítségé-
vel kiegészül

3. a nyelvi szerkesztettség szintjén

a mondat teljesen megszerkesztett	a megnyilatkozás lehet teljesen, hiányosan, a következőre is utalva megszerkesztett, tagolatlan megnyilatkozás és szabálytalanul szerkesztett szavak és segédszók sora
-----------------------------------	--

4. az aktuális tagolás szintjén

a mondat semleges	a megnyilatkozásban szórenddel és hangsúllyal kiderül, mi a már ismert (téma, topic) elem, mi az új közlendő (réma, comment)
-------------------	--

Ebből is következik, hogy a mondat inkább nyelvi jelenség, leginkább előre elkészített beszédben, felolvasásban és írásban fordul elő, a megnyilatkozásnak a fő formája pedig a beszéd.

A mondat a nyelv általános, társadalmi jellegét tükrözi, a megnyilatkozás pedig személyekhez, helyzetekhez van kötve, ahol nyelven kívüli és írásban csak külön utasításként jelölhető tényezők is közreműködnek.

Amit Károly Sándor itt a mondatról és megnyilatkozásról megírt, azt úgy is mondhatnám, hogy összehasonlította az önállóan megszerkesztett mondatokat, vagyis egyetlen mondatból álló szövegeket a hosszabb szövegből kiragadott — eddig hiányos mondatnak tartott — nyelvi egységekkel.

6. De a szöveg lehet beszéd is, írott szöveg is. Az írott szövegből kiragadott, ponttal, kérdő- vagy felkiáltójellel elválasztott egységekre, a megnyilatkozásokra jellemző vonások közül néhány elmarad, mint a hangsúly, hanglejtés, arcjáték, testmozdulat, de érvényes az, hogy a névmások megtelnek tartalommal: tudjuk, ki az *én*, ki a *te*, mi az *ez*, mi az *az*, mit jelent a *mikor*.

A szöveg tehát olyan nyelvi egységekből áll, amelyek lehetnek mondatok is, megnyilatkozások is az előbbieik szerint. A lényeg az, hogy a nyelvi egységek — amelyeket beszédben a hanglejtés és az egységek előtti és utáni kis szünet jelez, írásban pedig a pont, felkiáltó- vagy kérdőjel választ el egymástól — szorosan egymásba fonódnak, amíg csak a párbeszéd vagy előadás tart, vagy míg az újsághír, a cikk, a novella vagy a regény — vagyis a szöveg — be nem fejeződik.

Ez az összefonódás a következő fő elemekből áll: egyrészt a megszerkesztettségéből, másrészt a beszerkesztettségéből. Jelzi ezt az idő, a tér, a tárgy viszonylagos egysége, egyes mondatokban a vissza- és előreutalás. A szöveg azonban csak annyira megszerkesztett, amennyire ez elég a megértéshez. Ezért az ismert részek gyakran kimaradnak vagy esetleg névmással, jellel vagy rokonértelmű szóval utalnak rájuk. A beszédhelyzet, a beszélő és hallgató közös

előismerete, a szövegösszefüggés szükségte-
lenné teszi, hogy nyelvileg is kifejezzünk min-
den gondolatrészletet. A szöveg egységéhez
nemcsak az egymásrautalások, hanem az el-
hagyás is nagyban hozzájárul.

Nem tartom feladatombnak, hogy a szövegtan
alapjait vázoljam, hiszen korábbi hazai iro-
dalmán kívül (itt főleg Deme László
munkásságát említhetem) az Általános Nyelv-
szeti Tanulmányok XI. kötete (1976) teljes
egészében ezzel foglalkozik nemcsak ismertető,
hanem alkotó módon is. (Szomorú jelenség,
hogy a kötet szerzői közül csak egyetlen volt,
aki magyar szerzőre is hivatkozott.) 1979-ben a
kaposvári nyelvész-összejövetelen minden elő-
adás és hozzászólás a szövegtanhoz kapcsoló-
dott. Anyaga még ez évben megjelent: „A
szövegtan a kutatásban és az oktatásban”
címen. A külföldi összefoglalások közül meg
kell említenem Wolfgang Dressler „Einführung
in die Textlinguistik” c. 1972-ben megjelent
könyvét.

Hozzátehetjük még, hogy ma már iskolai
tankönyvekben is találunk szövegtani fejezete-
ket, és nem is kevés szövegtani ismeretet
kívánnak meg a gimnazistáktól (pl. Honti
Mária–Jobbágné András Katalin: Magyar
nyelv a gimnázium IV. osztálya számára. Bp.
Tankönyvkiadó 1982. 5–39.).

Maga a szövegtan az elmúlt évtizedben vált ismét — örvendetes módon — divatos tudománnyá. De mint ahogy számos tudományágat műveltek korábban is más néven, így a szövegtannak néhány részismeretét már magam is tanultam 1926-ban a reáliskolában „retorika” néven. Ugyanígy a pszicholingvisztikát már a múlt században is ismerték hazánkban, csak akkor lélektani nyelvészeti iránynak nevezték, mint ahogy a szociolingvisztikának nevezett tudományágat részben „nyelvi rétegződés” vagy „nyelv és társadalom” néven tanulmányoztuk. Az is természetes, hogy a XX. század második felében a gazdasági-technikai fejlődés és a társadalmi átrétegződés következtében ezek a tudományágak sok új vonással bővíthetnek.

7. Még nem sok szó esett nálunk szövegtanról, mikor a 60-as évek elején az igenlő válasz nyelvi kifejezéseivel foglalkoztam egyes finnugor nyelvekben. Akkor magam sem tudtam, hogy szövegtant művelek.

Ha a szöveg nyelvi megnyilatkozás, akkor bizonyára van nyelvek szerint különbség a szövegalkotás szabályaiban is, hiszen minden nyelv különbözik egymástól hangrendszerében, alaktani és mondattani felépítésében és a viszonyítás nyelvi módjaiban. Éppen ezért érdekes és hasznos feladat különböző nyelvi rendszereknek szövegtani vonatkozásait összeha-

sonlítani. Ennek gyakorlati vonatkozásai a fordításban is alkalmazhatók. Kitűnő szépirodalmi és jó szakfordítók mellett ugyanis néha elképesztően dilettáns fordításokat olvashatunk. A rossz fordítások egy része azért rossz, mert a fordító nem jól ismeri anyanyelvének nyelvi rendszerét. Azt hiszi, akkor fordít pontosan, ha szóról szóra fordít. Az általa nemzetközinek vélt szót pedig le sem fordítja, nem gondolva rá, hogy a magyar *szentencia* más, mint az angol *sentence*, a *frázis* más, mint a francia *phrase*, és a magyarban a *szofisztikus* sem azonos az angol *sophisticated*-del. Ezért egyes fordítók az angol *younger brother*, az orosz *младший брат*-ot, a francia *frère cadet*-t, a német *jüngerer Bruder*-t még mesefordításban is hajlandók *fiatalabb fivér*-nek fordítani az *öcs* helyett. (Még jó, hogy a francia forradalom hármasszavából a *fraternité*-t nem láttam eddig *fivériség* alakban.)

8. A következőkben néhány magyar—idegen nyelvi szövegtani különbségre utalok anélkül, hogy rendszeresen vizsgálnám a magyar és egy vagy több más nyelv szövegtani jelenségeit.

Számos szövegtani munkában utalnak arra, hogy gyakran szövegtani egységnek lehet tekinteni a kérdést és a rá adott választ. Megvizsgáltam a rendelkezésünkre álló legfontosabb vogul és osztják szövegeket. A finn Eemil Aukusti

Tunkelo cikke alapján összehasonlítottam eredményeimet a finn nyelvvel is (FUF XXXV. [1965], 189—217). A magyarra vonatkozóan mintegy 5000 lapnyi — századunk hatvanas éveiből való — prózai szépirodalomból addig gyűjtöttem anyagot, míg ezer példára kerekedett ki (Nyr. 89 [1965], 6—22).

E két tanulmányból a következők derülnek ki: a fordítónak korántsem kell minden angol *yes*, *I do*, *yes*, *it is*-t, német *ja*-t, francia *oui*, *Monsieur*-t, orosz *da*-t, olasz és spanyol *si*-t magyarra *igen*-nel fordítania. Az említett indo-európai nyelvekben ugyanis az „igen” jelentésű szó ritkán maradhat el a helyeslő, csatlakozó válaszból, a magyarban viszont csak járulék.

A finnben Tunkelo szerint (FUF i. m. 191—193) viszonylag ritka a puszta *juu*, *joo* (svéd jövevényszó), valamint az ezt helyettesítő *kyllä* (bizony). Gyakoribb a *niin* (úgy), de a legáltalánosabb forma a kérdés legfontosabb szavának megismétlése, pl. *Kuulitko, mitä kysyin?* (Hallottad, mit mondtam?) — *Kuulin* (Hallottam). *Ovatko lehdet kuolleet?* (Elhervadtak a levelek?) — *Ovat* (El). Tulajdonképpen a létige-segédige többes 3. szem. alakja. A finnben ugyanis nincs igekötő, van viszont ragozott segédigével kifejezett múlt idő. *Minäkö kuorsan?* (Én horkolok?) — *Sinä* (Te). *Tässäkö sinä silloin seisoi?* (Itt álltál akkor?) — *Siinä seisoin* (Emitt álltam). — *Jalanko kuljit sinä koko*

taipaleen? (Gyalog tetted meg az egész utat?) — *Jalan* (Gyalog).

A 269 vogul—osztják példából összesen két adatunk van, amelyben önmagában áll egy 'igen, bizony' jelentésű szó. Mindkettő fordításból való, az orosz *da*-nak felel meg, de további 3 *da*-ban már a kérdőmondat igéjét ismételte meg a fordító.

A felelet előzménye lehet: 1. Pozitív kérdés: *Erős vagy?* 2. Negatív kérdés: *Nem vagy erős?* 3. Kettős kérdés: *Erős vagy, vagy sem?* 4. Felszólítás: *Gyere ide!* 5. Vagylagos felszólítás: *Gyere ide vagy menj ki!* 6. Közlés: *Szép az idő.* — *Szép.*

A válaszokat öt csoportba osztottam: 1. Amelyben van igenlő, helyeslő elem; 2. A kérdés egészének vagy egy részének ismétlése; 3. Ellenkérdés; 4. Továbbvivő felelet ismétlés nélkül; 5. Korlátozó, feltételes, kitérő válasz. Csak magyar példákat közlök az öt választípusból, de megadom százalékos előfordulásukat az obi-ugor nyelvekből is.

a) Igenlő szó is van a válaszban: *igen, persze, természetesen, hogyne* stb. negatív kérdésre: *de, dehogynem. Csak olvasni jár be ide? — Igen. Dolgozol már? — Persze, a tanácsnál. Nem mondta, hova ment? — De.* A magyarban 33,6% (a puszta igenlő szó 10%), az obi-ugorban 10%.

b) Természetesen személyváltással megismételjük a kérdést — vagy annak legfontosabb részét. *Látja? — Látom. Megismer? — Meg. Oroszlánok is voltak? — Azok is. A gyárból beszél? — Onnét.* Itt van két fontos igeváltó pár is. A *Jössz?* kérdésre (pl. telefonon) a válasz: *Megyek. Hozol bort? — Viszek.* Ezt azért lényeges megemlíteni, mert ugyanez a szemlélet az obi-ugor nyelvekben is megvan: Erre a kérdésre: vog. *am pältəm jiwən-a?* (jössz-e hozzám?) — *mineγəm* (megyek) a válasz. A magyarban és obi-ugorban egyaránt a leggyakoribb az előfordulása, magyar 34,2%, obi-ugor 46%.

c) Ellenkérdés: *Maga is jön? — Miért ne mennék? Ketten rakták le (a fenékhorgokat)? — Hát ki segített volna nekik?* Érdekes, hogy ezt a típust egyesek nyugati hatásnak tartották, mint a német: *Warum denn nicht?* francia *Pourquoi pas?* angol *Why not?* Pedig ennek előfordulása a magyarban csak 6%, az obi-ugorban pedig négyszer ennyi, vagyis 24%.

d) A továbbvivő felelet az igenlés, már természetesnek veszi, de meg is toldja a helyeslést: *Maga ismerős ott? — Szülővárosom. Azt hiszi? — Tudom. Tetszett olvasni? — Még kefelevonatban. Igaz lenne? — Biztos forrásból tudom. Szép? — Gyönyörű.* Ennek előfordulása a magyarban 16,7%, az obi-ugor nyelvekben 10%.

e) Az utolsó egy átmeneti típus, mert teljes igenlés helyett megszorítja, feltételhez köti a beleegyezést, esetleg csatlakozást, vagy kitérő választ ad: *Barátod volt? — Csak ismertem. De azért szokott olvasni mást is? — Ha van rá idő. Jó lesz a sör? — Mindegy. Kimész majd a faluba? — Talán.* Magyar előfordulási aránya 9,5%, obi-ugor 10%.

9. Mondattani vonatkozásban közismert tény, hogy számnévi jelző után a magyarban kötelező az egyes szám, az állítmányban nyelvtani egyeztetéssel ugyancsak egyes számot használunk: *Mind az öt ló egyszerre indult.* Mihelyt azonban kilépünk a mondat keretéből, a szöveg következő mondatában már más szabály — a szövegtané — érvényesül, és az értelmi egyezés kötelező. Ha tehát a szöveg folytatódik, akkor így hangozhat: *(Mind az öt ló egyszerre indult). Az első száz méteren még fej-fej mellett száguldottak.*

Székfoglalóban, 9 évvel ezelőtt (vö. MTA I. OK XXIX. 33) éppen olyan mondatokból indultam ki, amelyekben az értelmi egyeztetés összetett mondatban fordul elő, tehát átmenet a szöveg és a mondat közt, mint: *A nevelők egy része nem készül fel megfelelően a továbbképzésre, nem tanulmányozzák át az irodalmat.* Ha az idézett mondat szerzője nem egy mellérendelő összetett mondatban közölte volna mondanivalóját, hanem pontot tett volna a vessző

helyére, akkor még az Élet és Tudomány cikkírója sem kifogásolhatta volna az egyeztetést, mert szövegben már az értelmi egyeztetés kötelező.

10. Gyakran előfordul, hogy valakinek a beszédét, írását szó szerint vagy tartalmilag idézzük. Az idézet írásbeli megnyilvánulása az idézőjel. Ha pedig előadás, felolvasás közben idézethez érünk, rendszerint azzal hívjuk fel a hallgatóság figyelmét arra, hogy az illető megállapítás, kijelentés nem tőlünk való, hogy azt mondjuk: „idézem”. Ilyenkor még szabad előadásban is rendszerint olvassuk az idézetet, és jelezzük, mikor fejeződik be.

Hogy ez szabad előadásban hogy történik, arra viszonylag kevés írott példánk van, mert írók, drámaírók sem használják fel. A szövegrögzítő berendezések előtti időkben pedig a szövegfeljegyzők többsége — mint fölösleges sallangot — nem jegyezte le. Mivel az életben sokszor hallottam, de nem igen írtam föl, nem tudok saját gyűjtésemből példát felhozni, de emlékszem, hogy párbeszédet úgy szoktak egy harmadik előtt elmesélni, ha X beszél Z-nek, hogy mikor X önmagát idézi, minden mondata elején vagy végén beleszövi idézetébe a *mondom* (ritkábban a *montam*) szót, mikor Y-t idézi, akkor pedig az *aszongya* (ritkábban *aszonta*) szót. Hogy ez a jelenség általános magyar nyelvi sajáttság szabad

párbeszédben vagy elbeszélésben, három népnyelvi magnetofonos följegyzésből idézek. Az első részlet a csallóközi Hodosból való: *Há osztá ém mutattam a papiromat a orvosnak, a röntgömpapirt ugyi, nos asz monta nekém, hogy „Észtét magánok nēm tuggyuk mēkcsinányi. Nēm lehet.” Mondom a: „doktor ur kērēm — mondom — a szēsztricska eszt nekēm nēm fogja elhinnyi.” Asz monygya nekēm. . . stb.* (MNyJ. XIV. 134, Kázmér Miklós följegyzése). Tarpáról való a következő: *Ēmentünk. Hát nem vóut othon a menyasszony. A hārmadik szomsziédba vóut. Asz mondom: Ne busòjanak, meglessz a! Ēmentem oszt ígrte. Gyere, te — mondom —, megyünk esküdni. Mennyünk — asz mongya* (uo. XXII. 167. Kálmán Árpád följegyzése). A harmadik a máramarosi Técsőről való: *Egy magyar ember. . . az megy elfele. Meg is ösmertem, hoty kicsoda. . . na! Elment. Mondom: — Mit keresett itt az az ember, Mari? — Asz mongya: — Jóusoltam neki. . .* (Népr. és Nyelvtud. XXIV–XXV. 375, Mokány Katalin följegyzése).

Ugyanígy van ez a vogulban is. Munkácsi följegyzéseiben elég ritka, de saját följegyzéseimben gyakori. Északi vogul: *mēṅkwōjka noḥ-kwāls. „ōjka”, lāwēṅt, „pása!” „ā, āpiṅkwet, paśa, paśa! lilaṅ kēlpsamkwēn ēlipal joḥtaum” lāwi. „ḥumanəm”, lāwi „iṅət ti joḥtēṅt.”* (A manó fölállt. „Apó”, mondják „jó

napot!” „Aha, fiúcskák, adjisten, adjisten! Egy friss vércsepp jött elém”, mondja. „Az én embereim,” mondja, „még nem jöttek el” (WVd. III. 17). Egyik legjobb adatközlőm – az előadásom elején említett Rombangyejeva az egér mesében a *lāwi* „mondja” mellett még úgy is éreztette az egér és a rénbika párbeszédét, hogy az egér hangját vékony, magas hangon és gyorsan hadarta, mikor pedig a rénbikát idézte, akkor lassan, mély hangon beszélt.

11. Minden olyan nyelv, amelyben az igei állítmány kifejezi az alany számát és személyét, nem használ a ragozott igealakok előtt személynévmást. Az alany kitétele fölösleges első és második személyben, hiszen az állítmány utal rá. Ha az alany 3. személyű, akkor csak a szöveg kezdetén kell kitenni, és amíg az alany nem változik, a pusztá igető, az egyes 3. személy ezt jelenti. Így típus szerint közelebb állhat egymáshoz két nem-rokon nyelv, mint egy „alapnyelv” és a belőle fejlődött nyelv. A latin mondások egy részét szinte szó szerint lehet fordítani a hasonlóan tömör magyarra, mint a plautusi mondást: *Homo homini lupus* (ember az ember farkasa), de ez a mondat a latinból származó franciában: *L'homme est un loup pour l'homme*. A híres pascali mondás: *Cogito, ergo sum* (gondolkodom, tehát vagyok) franciául: *Jé pense, donc je suis*. A franciában a névszó és igeragozás egyaránt lekopott, tehát más módon

kellett a személyre és számra utalni. A névszóragozásban az esetragok helyét felváltották a prepozíciók, az igeragok helyét pedig a praefixummá (előraggá) halványodott személynévmások, a *je, tu, il*, amelyek kérdő alakban valódi raggá válhatnak, mert az igealak végére kerülnek. Mivel a franciának nincs külön határozott tárgyra utaló ragja, ezt is névmási tárgyaskalal fejezi ki: *Voici un livre. Je te le donne.* (Íme egy könyv. Neked adom.)

Idézek néhány sort Gustave Flaubert „La légende de Saint Julien l’Hospitalier” c. novellájából (G. Flaubert, *Trois Contes*, Paris, 1927, p. 67–68):

„Julien s’enfuit du château, et ne reparut plus.

Il s’engagea dans une troupe d’aventuriers qui passaient. Il connut la faim, la soif, les fièvres et la vermine. Il s’accoutuma au fracas des mêlées, à l’aspect des moribonds.

Le vent tanna sa peau. Ses membres se durcirent par le contact des armures; et comme il était très fort, courageux, tempérant, avisé, il obtint sans peine le commandement d’une compagnie.”

(Julien elmenekült a kastélyból, és nem tért többé vissza.

Elszegődött egy éppen arra haladó kalandorcsoporthoz. Megismerte az éhséget, a szomjúságot, a lázat és a férgeket. Hoz-

zászokott a kézitusák zajához, a haldoklók látványához.

A szél kicserzette a bőrét. Tagjai eldurvultak a fegyverek érintésétől; és mivel nagyon erős, bátor, mérsékelt és bölcs volt, nehézség nélkül kapta meg egy század parancsnokságát.)

E rövid részlet is mutatja a két nyelv szöveg-tani tipológiája közti különbségeket. A franciában minden új mondatban meg kell ismételni az alanyt (*Julien*) névmás (*il*) formájában. A magyarban nyelvi hiba volna a névmást kitenni. Sőt, míg *Julien* a „téma” (tehát az ismert szereplő), a franciában csak névmással kell, a magyarban sehogysem kell ismételni akkor sem, ha más mondatrészként szerepel, mert nem okoz félreértést.

A harmadik bekezdés első mondata: *Le vent tanna sa peau* (A szél kicserzette a bőrét). Itt a mondattani alany, „a szél”, de a személyre utaló tárgy „bőrét” nem vonatkozhat másra, mint *Julienre*. A harmadik mondat alanyában (tagjai) is elég a személyre utaló jel. A két új alany (a szél, tagjai) után sem kell a magyarban megismételni a folytatásban az eredeti alanyt, a franciában pedig elég az *il* ismétlése, noha ez nyelvtani szempontból vonatkozhatna a szélre is, mert a *le vent* hímnemű.

Nem szövegtani kérdés, de fordítás közben meg kellett változtatnom egy többes számot egyesre és fordítva. A franciában a *les fièvres*

úgy látszik jelenthet a „láz”-on kívül „lázos betegség”-et is, ezért többes számban is használatos, a magyarban a *láz* elég, a többes szám idegenszerű volna. A francia *la vermine* pedig a kártékony, kellemetlen, élősdű rovarokat jelenti, de az állapotot, pl. a tetvességet is. Lehetett volna tehát úgy is fordítani a mondatot, hogy meghagyom a francia eredeti többes és egyes számot: Megismerte az éhséget, szomjúságot, a lázas betegségeket, a tetvességet is.

12. Végül visszatérek oda, ahonnan elindultam. A következő néhány szövegtani szabály, a stílussajátság a legtisztábban az északi vogul kötött prózában, a mesében jelenik meg.

A már említett, de ki nem fejtett időhasználati szabály szerint a cselekvéssor utolsó igéjének jelen időben kell állnia – ha a cselekvés színhelye vagy jellege majd megváltozik –, tehát az elbeszélés folytatódik, de valamilyen fordulat áll be. Ez talán a figyelem fölkelésének eszköze is: vigyázzunk, valami váratlan következik. De hogy a folyamatosság meg ne szakadjon, az utolsó jelen időben álló igét múlt időben kétszer megismétli a vogul. Az első időhatározója ’soká, hosszú ideig’, a másodiké ’rövid ideig’. Az egyszerűség kedvéért az Egér-mese néhány sorát idézem szinte szó szerinti magyar fordításban: „Él egy egér. Soká élt vagy rövid ideig élt, egyszercsak valahova menő kedve támadt. Kutyanyelvnyi evezőcskét készített,

Csak napokkal ezelőtt jutott eszembe, hogy ez a fordulat kísértetiesen emlékeztet a magyar népmesékben ritkábban előforduló *élt, éldegélt*, de még inkább a gyakori *ment, mendegélt* figura etymologicára. Az indo-európai nyelvek többsége a gyakorító igéket nehezen tudja kifejezni. A *szaladgál* a németben *herumlaufen*, az angolban *to run around*, tehát „körbe szalad”, de ugyanilyen módot már nehéz volna az *él* és a *megy* igére alkalmazni. Az *éldegél* és *mendegél* igék valódi jelentése inkább kicsinyítést, lassúságot fejez ki.

Tehát aligha járnánk el helytelenül, ha vogul *χōsa ōls man wāti ōls*, a *χosa minas, wāti minas* (soká élt, rövid ideig élt v. ment) helyett úgy fordítanánk: *élt, éldegélt, ment, mendegélt**.

* Előadásom elhangzása után hívta fel figyelmemet Rácz Endre arra, hogy Bereczki Gábor megemlíti a vogul és osztják kifejezéshez hasonló cseremiszi fordulatot. Idéz ezen kívül székely népballadákat, amelyekben az obi-ugorral azonos magyar kifejezéseket találunk a gyimesi csángóknál és a háromszéki székelyeknél: „*Addig mentek kicsit, sokat, míg egy bukros fához juttak*” vagy „*Mentek kicsit, mentek sokat, míg egy bukros fához értek*” és „*Menyen, menyen kicsit, sokat, míg a hazájába juta*”. Bereczki megállapítja: „A rokon nyelvi és a magyar kifejezések között oly nagy fokú a hasonlóság, hogy bizvást tarthatjuk őket közös ősi szemléletbeli egyezés eredményének” (MNy. 71 [1975], 338).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

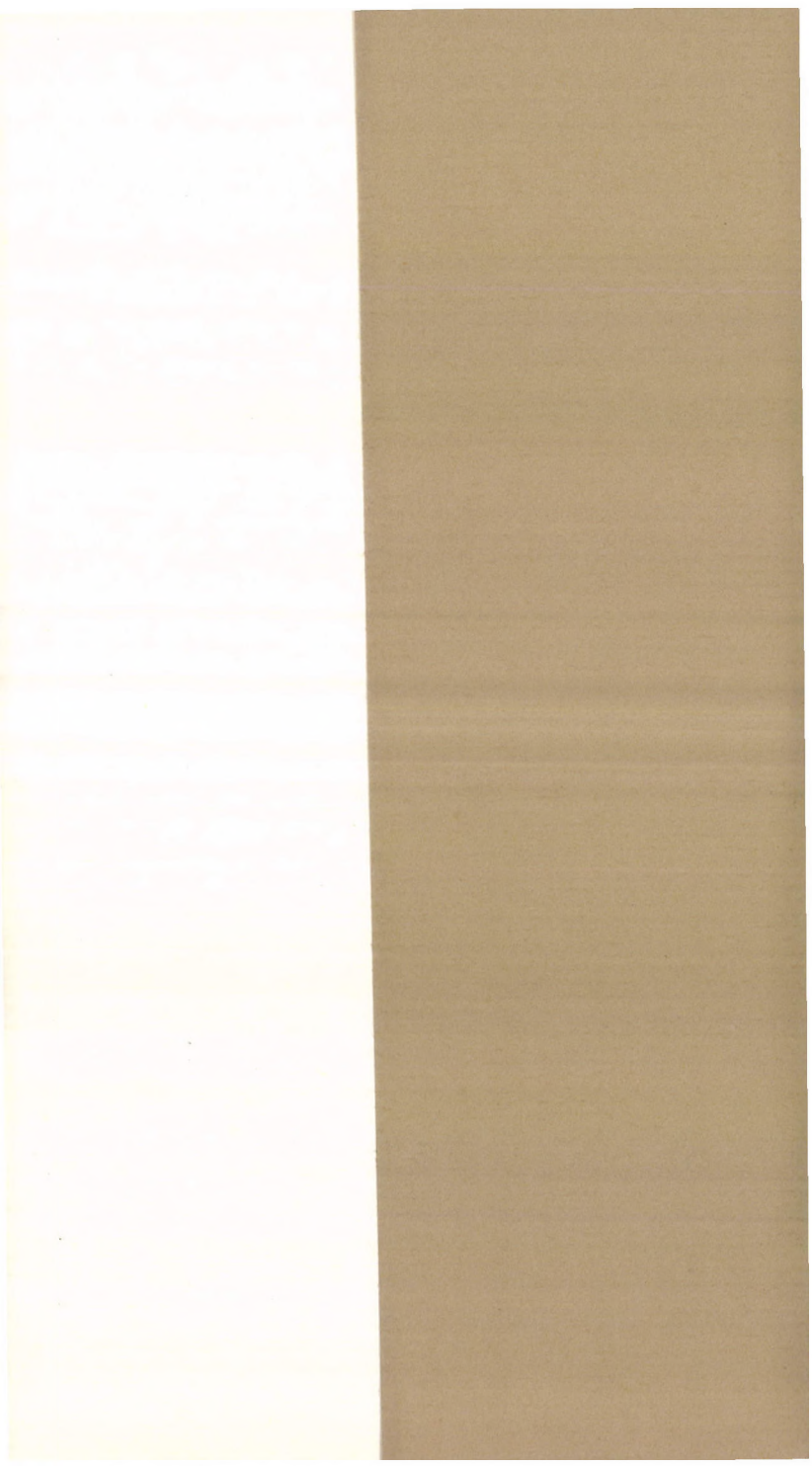
A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 1,58 (A/5) ív — AK 1633 k 8486

13 078 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Felelős kiadó: Hazai György

Ára: 14, - Ft